

ПИСЕМНА ПАМ'ЯТКА «ШАН ЦЗЮНЬ ШУ» ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

В статті розглядається історія писемної пам'ятки «Книга правителя Шан». Ця писемна пам'ятка є важливим історичним джерелом, цінним матеріалом для вивчення історії Стародавнього Китаю (особливо періоду Чжаньго), яке проливає світло на характер та сутність реформ, які провів Шан Ян у державі Цінь у IV ст. до Р.Х.

Ключові слова: Історія Стародавнього Китаю, період Чжаньго, «Книга правителя Шан» (Шан цзюнь шу), реформи Шан Яна, легізм.

У розпорядженні дослідника Стародавньої історії Китаю є низка писемних пам'яток. Це достатньо різноманітні з точки зору змісту, авторства, датування твори. Саме вони становлять основну категорію джерел на яких базується вивчення періоду Чжаньго «Воюючі держави» (V–III ст. до Р.Х.)¹.

Роботи, присвячені дослідженню змісту, методології побудови, тлумаченню, інтерпретації та оцінюванню впливу трактату «Книга правителя Шан», належать Л. С. Переломову, В. А. Рубіну, Л. С. Васильєву, Я. Ю. Л. Дайвендаку, Ю. А. Пінесу, М. Е. Льюїсу, Ян Куаню та іншим дослідникам суспільно-політичного вчення легізму.

У згаданий період були створені практично всі традиційні китайські твори (в основному авторські тексти), які згодом були визнанні як фундаментальні твори китайської цивілізації².

Одним із таких авторських текстів є «Шан цзюнь шу» (Shang Jun shu, 商君書) – «Книга правителя Шан» або «Книга Шан цзюня» (далі ШЦШ) – філософсько-політичний трактат³, який належить до стародавніх письмових пам'яток китайської літератури⁴.

Традиція приписує авторство цього трактату державному діячеві і реформатору Стародавнього Китаю Гунсунь Яну (Gongsun Yang, 公孫鞅, 390–338 pp. до Р.Х.), відомому в історії під іменем Шан Яна (чи Вей Яна, Wei Yang, 衛鞅) – господаря вотчини Шан⁵, яка була дарована йому Цінським Цюй Ляном або Сяо гуном (Qin Xiao gong, 秦孝公, роки правління 361–338 pp. до Р.Х.) за перемогу над державою Вей. Він був головним міністром-сяном у державі Цінь⁶ впродовж більше двадцяти років⁷ та здійснив масштабні перетворення в ній, які згодом привели до посилення Цінь і відтоді називаються реформами Шан Яна (Qin Guo de Shang Yang bian fa, 秦國的商鞅變法).

Шан Ян був відомим представником філософсько-політичного вчення і одним з основоположників фа цзя (легістів)⁸. Родом він походив з держави Вей (Wei guo, 衛國)⁹, сусідньої держави Цінь, проте в державі Цінь його ідеї були сприйняті¹⁰. Саме на цей період Сима Цянь відносить послаблення правлячого дому Чжоу, формування шести найсильніших держав в Піднебесній (Ці, Чу, Вей, Хань, Чжао та Янь) і прагнення молодого правителя Цінь стати в один ряд з ними¹¹. В історичній пам'яті залишався образ могутнього попередника рідного царства Му гуна (Qin Mu gong, 秦穆公, 659–621 pp. до Р.Х.) який і надихнув Сяо гуна на думку про повернення величі Цінь. З цією метою він кинув клич на пошук талантів, які б змогли забезпечити проведення реформ та змін в ім'я посилення держави¹². На початку зустрічі Сяо гун майже не дослухався до ідей Шан Яна, мова йшла про шляхи правління мудрих попередників минулого – ді дао (di dao, 帝道) та засновників династій Шан і Чжоу – ван дао (wang dao, 王道). Проте, коли мова зайшла про правління гегемонів-ба «ба дао» (ba dao, 霸道) і про мистецтво посилення держави, думка Сяо гуна стрімко змінилася. Це саме те, що було потрібно Цінь¹³.

Правління Сяо гуна було тривалим. Він керував 23 роки і цей період характеризувався політично стабільною ситуацією. За його правління посилюється Цінь, долається структурна криза влади, яка характеризувалася втратою керованості в державі. Він отримав владу з рук свого батька – Сянь гуна (Qin Xian gong, 秦獻公, 384–362 pp. до Р.Х.) і передав її своєму синові – Хуей Вень цзюню (Qin Hui wen Jun, 秦惠文君 також згадується в джерелах як Qin Hui wen Wang, 秦惠文王, 337–311 pp. до Р.Х.).

Дві проблеми постає, коли ми розглядаємо ШЦШ. Перша – це авторство, а друга – композиційність твору. Датування твору відносять до другої половини IV ст. до Р.Х., десь близько поміж 358 р. та 338 р. до Р.Х. Л. Васильєв схильний датувати пам'ятку III ст. до Р.Х.¹⁴. Я. Дайвендак вважав, що цей твір датується не пізніше першої половини III ст. до Р.Х.¹⁵.

У творі ШЦШ викладені в певній мірі погляди Шан Яна щодо методів управління державою у вигляді указів, промов, роздумів і політичних рекомендацій, розкриті шляхи здійснення перетворень у тогочасному суспільстві та посилення держави в Піднебесній. Практичне вчення, яке задумав і реалізував Шан Ян, виявилось у той період найбільш адекватною і реалістичною відповіддю на виклик часу. Зрозумівши їх впровадження, ми усвідомимо їх загальний контекст і причину застосування¹⁶.

Реформи Шан Яна були реалізовані у державі Цінь і передбачали подвірну організацію населення (shiwu 什伍, система десятків та п'ятірок), поділ великих сімей, впровадження колективної відповідальності (shiwu lianzuo, 什伍连坐), існування практики доносів і стеження (hu xiang jian du, 互相監督), систему спільної відповідальності перед законом (gong tong shou fa, 共同守法), запровадження централізованої системи влади і уніфікацію системи адміністративного поділу (цзюнь та сянь, створення структурних одиниць – повітів і областей, jun xian zhi, 郡縣制)¹⁷, нагородження за військові заслуги шляхом отримання чергового соціального рангу і матеріальних благ, заохочення землеробства і ткацтва, обробіток запустілих земель, обмеження прав купців, посилення державного апарату тощо. Все це сприяло зростанню виробничих сил, зміцненню влади правителя, розбудові військових підрозділів та врешті-решт, до перетворення Цінь на одну із передових і сильних держав періоду Чжаньго¹⁸. Саме на основі ідеології, методів і структури держави Цінь постала перша в історії Стародавнього Китаю об'єднана імперія. Не копіювати ритуальну практику стародавніх часів, а діяти в інтересах сьогодення – це, на думку Шан Яна, шлях до успіху. Головними ж заняттями Шан Ян вважав землеробство та війну¹⁹, які були об'єднані у вираз Іу (yu wu, 壹務) – «єдина справа», «головне». Все решта було другорядне. Разом з тим, головний міністр приділяв особливу увагу розробленій ним самим системі винагород і покарань (shang fa, 賞罰).

Твір перекладено на багато мов. Англійський переклад, який мав кілька перевидань, зробив нідерландський синолог Я. Дайвендак. Французькою – Ж. Леві²⁰. Інтерес до вивчення методів і практики легістів не послаблювався в колах західних науковців. Відразу після появи перекладу твору на англійську мову «Книги правителя Шан» виконана Дайвендаком, з'являється публікація німецькою у виконанні Е. Й. Крокера²¹ та дослідження Альфреда Форке (1867–1944)²², а згодом низка публікацій професора Леона Вандермерша²³. Професор Єврейського Єрусалимського університету Ю. Пінес виношує плани здійснити новий переклад ШЦШ англійською. Фундаментальний переклад російською мовою зроблено Л. С. Переломовим²⁴. Повного перекладу твору на українську мову не існує. Численні дослідження твору ШЦШ проводилися також сучасними китайськими та японськими науковцями, такими, як Чжан Лінсян (– 1953), Чжан Цзюе (– 1949), Чжен Ляншу (– 1940)²⁵ та Такаші Йошінамі (Yoshinami Takashi)²⁶.

Структурно цей твір ділиться на п'ять «цзюаней» (juan, 卷, свитків) та 26 розділів. Розділи 16 та 21 втрачені²⁷. Кожний розділ присвячено окремому питанню або проблематиці, проте досить часто зустрічаються повтори, що є наслідком нашарування різних редакцій і тлумачень. Найбільш переконливим сценарієм є твердження, яке у стислому вигляді виклав М. Люїс: *«текст, який не зберіг імена, створений численними мислителями як результат тривалого процесу доповнення, впродовж якого»*

послідовники та учні щось додавали до нього, редагували та, можливо, під час редакторської роботи видаляли розділи або фрагменти тексту»²⁸.

Що стосується автентичності джерела, то Л. Переломов висуває чотири важливі тези, які визначають його ставлення до джерела²⁹:

1. Усі паралельні або подібні тексти старого походження мають безпосереднє відношення до Шан Яна.

2. Висловлювання, згадувані у творі за допомогою дієслів *юе* (yue, 曰), *гу юе* (gu yue, 故曰), *ци вей* (ci wei, 此謂), *со вей* (suo wei, 所謂) і тому подібне, можуть належати самому Шан Яну.

3. Промови Шан Яна і його опонентів могли бути написані за життя Шан Яна.

4. Шан Ян брав участь у складанні указів, викладених у розділах 2 і 19.

Льове вважає, що окремі розділи були написані після смерті Шан Яна та відносить до їх числа розділи 1, 9, 15, 20 і 26³⁰. Ю. Пінес пропонує для встановлення авторства того чи іншого розділу застосовувати граматичний аналіз фрагментів тексту на предмет використання зворотів, притаманних тій чи іншій епосі³¹. Так, наприклад, в більшості розділів у звертаннях до себе, наділеної найвищою владою, знаходимо вираз *цзюнь* (правитель, jun, 君), *чжу* (zhu, 主, сюзерен, синонім правителя, мав широку практику вживання за життя Шан Яна), в той час як в інших зустрічаються *ван* (wang, 王, титул в Цінь з'явився 325 р. до Р.Х. і першим, хто його прийняв, був син Сяо гуна – правитель Хуей Вень цзюнь). Зокрема це розділ 17 «Шан сін» («Нагороди та покарання», Shang xing, 賞刑), розділ 19 «Цзін ней» («В межах кордонів», Jing nei, 境内), розділ 15 «Лай мін» («Сприяння переселенню людей», Lai min, 來民) та *тянь цзи* (tian zi, 天子, «Син Неба» згадується в 26 розділі твору «Дін фень» («Закріплення прав та обов'язків», Ding fen, 定分). Імовірно титул з'явився ближче до дати об'єднаної імперії 221 р. до Р.Х. М. Целуйко пропонує аналізувати структуру тексту і разом з цим розробляти підходи до системного аналізу змісту твору та поглядів автора³².

З історичних джерел відомо, що в III ст. до Р.Х. існував твір, який був пов'язаний з іменем Шан Яна, але став популярним лише через 100 років після смерті автора³³. Наступну згадку про цей твір та про діяльність самого автора ми знаходимо у Сима Цяня в «Ши цзі» («Історичні записи»), де він лише згадує проте, що читав «дві книги» правителя області Шан – «Кай сай» («Відкриття стратегічних шляхів», Kai sai, 開塞) та «Ген чжань» («Землеробство та війна», Geng zhan, 耕戰). Цілком очевидно, що великий компендіум китайської історії був створений значно пізніше, аніж був написаний ШЦШ. Відтак критично слід відноситись до біографії Шан Цзюня у викладі Сима Цяня як джерела надійної інформації про його життя та погляди.

У Книзі «Хань шу» («Історія династії Хань») у розділі «І вень чжі» («Опис класичних [книг та іншої] літератури») у частині, яка присвячена «школі фа», повідомляється: «Трактат «Шан цзюнь» в 29 розділах»³⁴. Проте у тому ж розділі у частині, яка присвячена військовим трактатам, згадується назва ще однієї книги, яку приписують Шан Яну – «Трактат «Гун Сунь Яна» в 27 розділах»³⁵. Повна назва цієї пам'ятки – Шан цзюнь шу – вперше зустрічається у «Чжуге Лян цзі» («Зібрання праць Чжуге Ляна»)»³⁶. У ній ідеться про те, що Лю Бей (Liu Bei, 劉備, 161–223 рр.) засновник держави Шу, заповідав своєму сину перечитувати на ніч ШЦШ³⁷. Тобто можемо стверджувати, що сучасна назва цього твору бере свій початок на початку III ст. до Р.Х.

Комплексне дослідження цього твору розпочалося зовсім недавно. Перші коментарі були написані лише у добу династії Цін (1644–1911 рр.) дослідником на ім'я Янь Ваньлі (Yan Wanli, 嚴萬里). Більш докладне та глибинне вивчення провели китайські науковці Ван Шижунь (Wang Shirun, 王時潤) у праці «Шан цзюнь шу з коментарями» (Shang jun shu jiao quan, 商君書斟詮), Чжу Шичже (Zhu Shizhe, 朱師轍) у праці «Шан цзюнь шу з тлумаченнями та коментарями» (Shang jun shu jie gu ding ben, 商君書解詁定本) та Гао Хен (Gao Heng, 高亨, 1900–1986) у праці «Шан цзюнь шу нове тлумачення та коментарі» (Shang jun shu zhu yi, 商君書注譯), яка побачила світ у 1974 р. Сучасне тлумачення писемної пам'ятки мовою «байхуа» (bai hua, 白话) написане «розмовною мовою» добре представив Ши Лей³⁸.

Найдавніший примірник друкованого твору ШЦШ був у зібранні Фен Менчженя (Feng Mengzhen, 馮夢楨) доби Мін (1368–1644 pp.) під назвою «Павільйон Мянмяо» (Mian miao ge, 綿眇閣). Збереглися і інші версії, які представлені в низці збірок наступної доби Цін, як «Зібрання двадцяти двох мудреців» (Er shi er zi, 二十二子), «Чжіхай» («Направляючий в океані», Zhi hai, 指海), «Книги мудреців-філософів ста шкіл» (Zi shu bai jia, 子書百家), «Повне зібрання книг чотирьох сховищ» (Si ku Quan shu, 四庫全書 або Si ku zongmu tiyao, 四庫總目提要).

Таким чином, стає зрозумілим, що ШЦШ є важливим історичним джерелом, культурним надбанням, цінним матеріалом для вивчення історії Стародавнього Китаю, яке проливає світло на характер та сутність реформ, які провів Шан Ян у державі Цін у IV ст. до Р.Х. Разом з тим, мусимо констатувати, що дана історична пам'ятка не позбавлене труднощів при інтерпретації тексту, до сих пір залишаючись найбільш контроверсійним авторським текстом стародавньої доби. Викликає зацікавленість стиль викладу думок в ШЦШ, які представлено у формі указів, промов та політичних рекомендацій з різної проблематики, віддзеркалюючи різноманітні сторони життя аналізованої епохи. Вчені зазвичай очікують, що твір повинен відображати «абсолютну ідеологічну одноманітність»³⁹. Проте Шан Ян, перебуваючи на вершині правління в державі Цін більше 20 років, природньо, змінював і своє бачення та оцінку подій. Очевидно, твір має численні нашарування різних періодів та стилів. Як вихід – детальний граматичний аналіз фрагментів тексту та зворотів щодо відношення їх до різних епох та співставлення з подіями часу та співвідношення з іншими історичними джерелами на предмет подібності і відмінності у свідченнях. Чого більше автентичного чи привнесеного в тексті ще необхідно встановити. Це і є завдання для наступних досліджень.

Слід також зазначити, що Шан Ян не лише збагатив теорію школи фа цзя, створивши на основі ранньо- легістських уявлень власну концепцію управління державою і народом, але й реалізував її на практиці.

Впродовж багатьох століть китайської історії трактат «Книга правителя Шан» був настільною книгою для китайських можновладців, у тому числі для діячів сучасної доби Китаю – Чан Кайші та Мао Цзедуна. Сучасні очільники Піднебесної також час від часу повертаються до принципів, які були впроваджені багато років тому.

¹ Під терміном Чжаньго слід розуміти політично-географічний термін, яким у V–III ст. до Р.Х. позначали сім найсильніших володінь Стародавнього Китаю. Після того, як держава Цін перемогла і підпорядкувала решту шість держав і, таким чином, сформувала перше централізоване територіальне об'єднання, цей термін поступово трансформувался у назву історичного періоду. В часовому вимірі – розпочався у 453 р. і тривав до 221 р. до Р.Х. Відправною точкою для початку періоду Чжаньго слід вважати 453 р. – рік розпаду ключової держави Цзін на три суверенні держави на Великій Рівнині (Хань, Чжао і Вей) і ріст їх політичної активності.

² У контексті нашого дослідження мова йде про загальний об'єднаний термін авторських робіт представників різних суспільно-політичних і філософських течій періоду Чуньцю-Чжаньго, які в китайській традиції називаються «мудреці ста шкіл» (zhu zi bai jia, 諸子百家) з огляду на їх авторитет, шанування і вплив на подальший розвиток китайського суспільства. Особливою ознакою політичної думки доби Чжаньго є те, що вона зосередила свою увагу на питаннях вивчення організації держави, взаємовідносин людини і суспільства, проблемах управління державою, суспільними процесами і народом, концепції державного управління, форми та змісту ідеології.

³ У досліджувальний період ізраїльський професор Ю. А. Пінес вважає цей твір одним з найкращих ідеологічних текстів періоду Чжаньго. Через весь текст червоною ниткою проходить ідея суспільства «підпорядкованого державі», виключає будь-яку незалежну владу, втручається у життя власних мешканців у всіх мислимих сферах, спонукає займатися сільським господарством і військовою справою і створює тим самим нову соціальну структуру і політичний порядок. Більше про це див.: Pines Yuri. Alienating Rhetoric in the Book of Lord Shang and its Moderation // Extrême-Orient Extrême-Occident, 34. – 2012. – P. – С. 81.

⁴姜义华, 中国学术名著提要历史卷, 复旦大学出版社, 1992年780頁, 共10册 [Jiang Yihua. Zhongguo xueshu mingzhu tiyao – Lishi juan. Fudan daxue chubanshe. Цзянь Іхуа. Фрагменти китайської класики для академічного вивчення. Книга 4, Стаття "Шан цзюнь шу". – Шанхай, видавництво Фудань дасюе чубаньше, 1992. – С.64.

⁵ «Ціньський правитель подарував Шан Яну володіння в Шан, що складається з 15 селищ, і його [відтоді] почали називати Шан Цзюнь». 衛鞅既破魏還, 秦封之於、商十五邑, 號為商君 Параграф 8, 《史记》卷六十八《商君列传》. [Sima Qian Shiji juan liu shi ba Shang Jun liezhuan. Сима Цянь. Ши цзі (Історичні записи), розділ 68, Шан цзюнь ле чжуань (Біографія Шан цзюня)] Шан цзюнь (Shang jun, 商君) – територія на правому березі річки Хуанхе. У період Чжаньго була започаткована практика нагороджувати титулом «цзюнь» (jun, 君) «господар (пан)». За звичай до титулу надавали назву території, яка була дарована.

⁶ У період Чжаньго термін го (guo, 國) лише дуже умовно можна перекласти як «держава». Традиційна система уявлень про світ, який населяють го було нерозривно пов'язано з поняттям «Тянься» (Піднебесна, Все в межах Піднебесної, Tianxia, 天下) як об'єктом влади верховного правителя «вана». Го уявляло собою передане у спадщину володіння, «подародавне, надане» ваном тому або іншому чжухоу (zhuhou, 諸侯, васалу правлячого дому Чжоу) на місцях. Саме чжухоу уособлювали собою владу і мали обов'язок захищати правлячий дім Чжоу від посягань на територію з боку «варварських» племінних об'єднань «ді» (Di, 狄) і «жун» (Rong, 戎), а також дбали про встановлення порядку у різних державах-го і сприяли проведенню міждержавних зустрічей і формуванню союзів «мен» (meng, 盟). Го, у свою чергу, складалося із декількох цзя (jia, 家) – володінь аристократів дафу (dafu, 大夫). Тянься, го і цзя складали три рівні єдиної ієрархічної системи, яка існувала в епоху Чжоу, проте в кінці I тисячоліття до Р.Х. була піддана радикальним змінам. Більше шістдесят років тому американський синолог Джозеф Левенсон (Joseph Levenson, 1920–1969) встановив, що традиційна концепція «Тянься» насамперед відноситься до культурної сфери, особливо до такого мірила як культурні цінності, на відміну від політичної складової «го» «держава». Більше про це див.: Levenson, Joseph R., «T'ien-hsia and Kuo, and the «Transvaluation of Values», in: The Far Eastern Quarterly, Vol.11, No. 4 (Aug., 1952). – P. 447–451. Натомість інший американський синолог Пітер Боль (Peter Bol) вважає, що протиставлення Тянься і го слід розуміти як «суспільство» проти «держави» або династії. Більше про це див.: Bol PK. Government, Society, and State: On the Political Visions of Ssu-ma Kuang (1019–1086) and Wang An-shih (1021–1086). In: Hymes R, Schirokauer C Ordering the World: Approaches to State and Society in Sung Dynasty China. Berkeley: University of California Press; 1993. – P. 128–192.

⁷ Щодо терміну перебування на службі Шан Яна в державі Цінь існують різні погляди: судячи з розділу «Плани [держави] Цінь» (Qin ce, 秦策) твору «Плани воюючих держав» (Zhang guo ce, 戰國策) він становив вісім років; китайський дослідник Лян Юйшен (梁玉繩, Liang Yusheng) вважає, що варто говорити про період більше ніж у двадцять років. Більше про це див.: 梁玉繩 史記志疑上海, 1886. Liang Yusheng. Shiji zhi yi. Shang hai, 1886. [Лян Юйшен. Записи про сумнівні місця в «Історичних записках», К.10–13. – Шанхай, 1886]. Виходячи з тексту Сима Цяня «Історичні записки» є всі підстави стверджувати, що Шан Ян прибув в Цінь не пізніше 360 р., а був страчений у 338 р. до Р.Х. Тотожної думки дотримується і Л. С. Переломов у статті про Шан Яна у 16 томному виданні «Радянська історична енциклопедія», зокрема він зазначає «у 361 р. до Р.Х. по ступив на службу до Сяо гуна, у 359–348 рр. до Р.Х. провів серію реформ». Більше про це див.: Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). Т. III. Раздел «Хронологические таблицы» (Бяо), гл. 13–22. Пер. с китайского, предисл. и комментарии Р. В. Вяткина. – М., 1984. – С. 264–272; 司馬遷《史记》《表》《六國年表》 [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ctext.org/shiji/liu-guo-nian-biao>; Разом з тим у шістдесят восьмому розділі праці Сима Цяня «Історичні записки» («Ши цзі») зазначається, що «Шан Цзюнь служив радником ціньського правителя десять років», 商君相秦十年... Параграф 9, Ши цзі. Шан цзюнь ле чжуань (Біографія Шан цзюня). 司馬遷《史记》卷六十八《商君列传》 [Sima Qian Shiji juan liu shi ba Shang Jun liezhuan. Сима Цянь. Ши цзі (Історичні записки), розділ 68, Шан цзюнь ле чжуань (Біографія Шан цзюня)]. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ctext.org/shiji/shang-jun-lie-zhuan>. Переклад цього розділу українською див.: С. Кошовий. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 37. – К., 2012. – С. 109–121; Советская историческая энциклопедия в 16-ти томах. – М., 1976. – Т.16. – С. 126.

⁸ Ця філософська, суспільно-політична школа зуміла удосконалити мистецтво управління державою так, що певною мірою не лише стала еталоном впродовж багатьох століть з тими чи іншими видозмінами, а власне мала продовження і в сучасну добу в період маоїстського тоталітаризму. Ю. Пінес даючи власне визначення «легістів» (законників) стверджує, що під цим достатньо умовним терміном, до них він відносить широке коло всіх інтелектуалів, які прагнули підвищити владу правителя за рахунок інтересів вихідців низової аристократії «ши» (shi, 士). Більше про це див.: Yuri Pines. Friends or Foes: Changing Concepts of Ruler-Minister Relations and the Notion of Loyalty in Pre-Imperial China // Monumenta Serica 50, 2002. – P. 65; Yuri Pines. «Legalism in Chinese Philosophy», in Edward N. Zalta et al., eds. Stanford Encyclopedia of Philosophy (First published Wed Dec 10, 2014). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://plato.stanford.edu/entries/chinese-legalism/>

⁹ Іноді в дослідницьких роботах називається «Мале Вей» на відміну від держави Вей (Wei guo, 魏國), яка постала на історичній мапі з розділенням держави Цзінь на Хань, Чжао і Вей (в китайській традиції називається «сань цзя фень Цзінь» san jia fen Jin, 三家分晉), три із семи, які будуть відігравати провідну роль у періоді Чжаньго. Сучасна територія провінції Хенань, адміністративна одиниця повітового рівня місто Пуян (Pu yang, 濮陽). В період з 629 по 242 рр. до Р.Х. доби Чжаньго адміністративна столиця «Мале Вей».

¹⁰ Duyvendak J. J. The Book of Lord Shang. Ed. Arthur Probsthain. – London, 1928. 346 p. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://classiques.uqac.ca/classiques/duyvendak_jji/B25_book_of_lord_shang/book_of_lord_shang.html. – С. 11–12.

¹¹ Як уже згадувалося, це були держава Цін (Qin, 秦) розташована в північно-західній частині, держава Ці (Qi, 齊) на сході, Янь (Yan, 燕) в північно-східній частині, Чу (Chu, 楚) на півдні і три державних об'єднання колишньої держави Цзінь – Вей (Wei, 魏), Хань (Han, 韓), Чжао (Zhao, 趙) розташованих в центрі Китайської рівнини. Два десятки держав, які існували в попередній період Чуньцю, згодом вже в період Чжаньго будуть приєднанні територіально до «семи найсильніших» (zhanguo qi xiong, 戰國七雄). Більше про це див.: Mark E. Lewis. Warring States Political History // The Cambridge History of Ancient China. – С. 593–619.

¹² Чжунго дабайке цюаньшу. (Велика Енциклопедія Китаю). т.2. Пекін/Шанхай: Чжунго да байке цюаньшу чубаньше, 1987. 中国大百科全书, 2卷, 北京上海中国大百科全书总编辑委员会, 中国大百科全书出版社, 1987, 共74卷. [Zhongguo Dabaike Quanshu 2 juan, Beijing Shanghai Zhongguo Dabaike Quanshu Zongbianji weiyuanhui Zhongguo Dabaike Quanshu chubanshe. Велика енциклопедія Китаю. Т. 2. – Пекін-Шанхай, видавництво Чжунго дабайке цюаньшу, 1987. загальна кількість томів 74]. – С. 752.

¹³ З біографії, яку нам виклав Сима Цянь, це виглядало наступним чином «Шан Ян розповів гуну про мистецтво зміцнення [посилення] держави», 故吾以疆國之術。司馬遷《史记》卷六十八《商君列传》 [Sima Qian Shiji juan liu shi ba Shang Jun liezhuan. Сима Цянь. Ши цзі (Історичні записи), розділ 68, Шан цзюнь ле чжуань (Біографія Шан цзюня)]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/shang-jun-lie-zhuan>. Переклад цього розділу українською див.: С. Кошовий. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 37. – 2012. – С. 109–121.

¹⁴ Васильев Л. С. Древний Китай: в 3т. – М., 1995. Т. 3: Период Чжаньго (V–III вв. до н.э.). – 2006. – С. 318.

¹⁵ Duyvendak J. J. The Book of Lord Shang... – С. 84.

¹⁶ Нові історичні обставини стали суттєвим викликом для китайських інтелектуалів тогочасної доби. Це в свою чергу дало неабиякий поштовх розвитку суспільно-політичної думки Стародавнього Китаю. Різні представники пропонували власне бачення і розуміння шляхів розв'язання нагальних проблем і пропонували «рецепти» концептуальних змін, які мали своє відображення у суспільно важливих ідейних рішеннях. Детальніше про це див.: Кошовий С. Шан Ян і його концепція держави. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 45. – К., 2015. – С. 137–148.

¹⁷ У період Чжаньго дана система була запроваджена в усіх державах-го, а після об'єднання Китаю Цін Шихуаном області і повіти стали системою місцевого адміністративного поділу, що проіснувала впродовж багатьох століть. Більше про це див.: Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства. – М., 1958. – С. 149.

¹⁸ Базуючись на інформації, яка представлена у Сима Цяня можна стверджувати, що через три роки з початку реформ Шан Яна (359 р. до Р.Х.) мешканці Цінь відчули на собі їх результати. На п'ятий рік (354 р.) ми можемо спостерігати перші паростки посилення військової міці царства. Через дев'ять років (350 р.) започатковано будівництво нової адміністративної столиці держави, було проведено територіально-адміністративну реформу та розширено землі за рахунок зовнішньої експансії. Через одинадцять років (348 р.) запрацювала вперше фіскальна система держави Цінь, почали стягувати податі. Через шістнадцять років (343 р.) правитель Цінь Сяо гун отримав титул гегемона-ба та визнання серед чжухоу (правлячих князів). Більше про це див.: Кошовий С. Діяльність Сяо гуна, правителя царства Цінь. Китаєзнавчі дослідження. Збірка наукових праць. Том 2. – К., 2012. – С. 12–16; 《史記·秦本紀》。Сима Цянь «Ши цзі, Історичні записи»/ «Цінь бень цзі, Основні записи [про діяння дому] Цінь». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/qin-ben-ji>

¹⁹ «Держава досягає процвітання двома шляхами [за допомогою двох засобів] землеробства і війни». Розділ 3 «Нун чжань» (nong zhan, 農戰, Землеробство та війна), параграф 1, 國之所以興者, 農戰也.

²⁰ Jean Levi. *Le Livre du prince Shang*. – Paris: Flammarion, 1981. – 212 p. (перевидання 2005).

²¹ Eduard Josef Kroker, *Der Gedanke der Macht im Shang-kün-shu. Betrachtungen eines alten chinesischen Philosophen*. St.-Gabrieler Studien XII. Band (Wien-Mödling, St.-Gabriel Verlag, no date) [Е. Й.Крокер Ідея влади в Шан цзюнь шу. Роздуми стародавнього китайського філософа].

²² Форке висловлював припущення, що Шан Ян не міг написати самостійно книгу «ШЦШ». При цьому наголошував, що після смерті Шан Яна його думки і висловлення були зібрані його послідовниками і безпосередніми помічниками під час проведення реформ у державі Цінь, особливі ті, які стосувалися управлінської сфери і регулювання законами. На це вказують зміни у первинному тексті, а саме інтерполяція оригінального рукопису і поява вставок і доповнень переписувачів пізнішого часу, які були відсутні в оригіналі. Більше про це див.: Forke Alfred. *Schang Yang, der eiserne Kanzler, ein Vorläufer Nietzsches*. // *Ostasiatische Zeitschrift* 11, 1924. P. 249–60; Forke, Alfred. *Geschichte der alten chinesischen Philosophie*. Universität Hamburg: *Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde* 25; Reihe B., *Völkerkunde, Kulturgeschichte und Sprachen* 14. Hamburg: Friederichsen, 1927; rpt., Hamburg: Cram, de Gruyter, 1964; Forke Alfred. *Die Gedankenwelt des chinesischen Philosophie*. Hamburg, 1927; Forke Alfred. *Geschichte der chinesischen Philosophie*. Bd.1-3, Hamburg: de Gruyter. 2. Aufl. 1964.

²³ Vandermeersch L. *La formation du Legisme: Recherche sur la constitution d'une philosophie politique caracteristique de la Chine ancienne*. Publications de l'Ecole Francaise d'Extreme-Orient 56. – Paris E.F.E.O., 1965. 300 p.

²⁴ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу). Пер. с китайського, вступит. стаття и комент. Л. С. Переломова. – М., 1968. – С. 350 (Памятники письменности Востока, XX, перевидання 1993, 2007).

²⁵ Даний перелік не є вичерпним. 鄭良樹著.商鞅及其學派,上海:上海古籍出版社,1989, 289頁 [Zheng Liangshu. *Shang Yang ji qi xuepai*. Shanghai, Guji chubanshe, 1989, 289 ye]; 張林祥著.《商君書》的成書與思想研究,北京:人民出版社, 2008 [Zhang Linxiang. «Shang jun shu» de chengshu yu sixiang yanjiu. Beijing, Renmin chubanshe]; 張覺著.商君書校注,长沙岳麓书社, 2006 [Zhang Jue. *Shang jun shu jiaozhu*. Changsha: Yuelu shushe, 2006].

²⁶ Особливо заслуговують на увагу такі дослідження: 好並 隆司『商君書研究』溪水社,1992年,582ページ(頁); 好並, 隆司.商君書來民、算地兩篇よりみた秦朝権力の形成過程,東洋史研究(1985), 44(1):1-22. Yoshinami Takashi. *The Formation of Qin State Power as seen from the Laimin 徠民 and Suandi 算地 Chapters of the Book of Lord Shang 商君書*. Kyoto University Research.

²⁷ 《商君书》 [Shang jun shu. Шан цзюнь шу (Книга Шан цзюня)]. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ctext.org/shang-jun-shu>

²⁸ Yuri Pines. «Alienating Rhetoric in the Book of Lord Shang and its Moderation», *Extrême-Orient Extrême-Occident*, 34 (2012) P. 79–110. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eacenter.huji.ac.il/uploaded/fck/SJS%20EOEO%20Rhetoric.pdf>

²⁹ Книга правителя області Шан... – С. 38.

³⁰ *Early Chinese Texts: A Bibliographical Guide*, edited by Michael Loewe. Early China Special Monograph, No 2, Berkeley, Institute of East Asian Studies, University of California, 1993. Розділ ШЦШ. – С. 369–370.

³¹ Yuri Pines... – С. 83.

³² Целуйко М.С. Структура текста как характерная особенность авторского стиля в контексте извлечения исторической информации из древнекитайского трактата Шан цзюнь шу («Книга правителя области Шан»). //История Китая. Материалы китаеведческих конференций ИСАА при МГУ (Сб. ст.) (май 2005 г., май 2006 г.) / Моск. Гос. Ун-т им. М. В. Ломоносова. Ин-т стран Азии и Африки; [ред.-сост. М. Ю. Ульянов]. – М., 2007. – С. 71.

³³ Книга правителя области Шан... – С. 14.

³⁴ 《漢書》《藝文志》 [Han shu Yi wen zhi. Хань шу. Історія династії Хань, розділ «І вень чжі». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ctext.org/han-shu/yi-wen-zhi>. 262.

³⁵ 《漢書》《藝文志》... С. 460.

³⁶ 《諸葛亮集》 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ctext.org/wiki.pl?if=en&res=279257>. Чжуге Лян (Zhuge Liang, 諸葛亮 181–234 pp.) – був головним міністром держави Шу Хань (Shu Han, 蜀漢, держава існувала бл. 200–263 pp. на території сучасної провінції Сичуань і вважалася прямою спадкоємницею династії Хань) періоду Сань'го «Три держави» (San guo, 三國). Визнаний найбільш вправним стратегом своєї історичної доби. За свої досягнення і талант часто порівнюється з не менш видатним мислителем, воєначальником і військовим стратегом Стародавнього Китаю Сунь У (Sun Wu, 孫武) або більш відомий як Сунь цзи (Sun Zi, 孫子).

³⁷ Early Chinese Texts... – С. 370.

³⁸ 商君书/石磊译注. - 北京: 中华书局, 2009.10 (2013.9重印), 210页 [Shang jun shu. Shi Lei yi zhu. Beijing, Zhonghua shuju, 2009.10 (2013.9 chong yin), 210 ye. Шан Цзюнь шу. Тлумачення та коментарі у викладі Ши Лея. – Пекін, видавництво Чжунго шуцзюй, 2009 (перевидання у 2013). – 210 с.

³⁹ Yuri Pines... – С. 83.

В статье рассматривается история письменного памятника «Книга правителя Шан». Этот письменный памятник является важным историческим источником, ценным материалом для изучения истории Древнего Китая (особенно периода Чжаньго), который проливает свет на характер и сущность реформ, проведенных Шан Яном в государстве Цинь в IV в. до н.э.

Ключевые слова: История Древнего Китая, период Чжаньго, «Книга правителя Шан» (Шан цзюнь шу), реформы Шан Яна, легизм.

Article reviews the written monuments «The Book of Lord Shang». The Book is an important historical source of valuable material for studying history of Ancient China (particularly Warring States period), which put light on the nature and essence of the reforms carried out by Shang Yang in the State of Qin in IV century B.C.

Keywords: History of Ancient China, Warring States period, «The Book of Lord Shang» (Shang jun shu), reforms of Shang Yang, legalism.